

Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı

Eliş, Veysel. *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı*. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Veysel ELİŞ

Dr., İslam Düşünce Enstitüsü (İDE), Ankara/Türkiye
Ph.D., Institute of Islamic Thought, Ankara/Türkiye
veyselelis3465@gmail.com | orcid.org/0000-0001-8032-6569

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Doktora Tez Özeti	Doctoral Dissertation Summary
Geliş Tarihi	Date Recieved
25 Mart 2024	25 March 2024
Kabul Tarihi	Date Accepted
21 Nisan 2024	21 April 2024
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2024	30 June 2024

İntihal Plagiarism

Bu makale, intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with plagiarism software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Veysel Eliş).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Veysel Eliş).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Özet

9. yüzyılda (hicrî 3. yy) Basra'da yaşayan ve dönemin entelektüel şahıslarından biri olan Câhız'ın (ö. 255/869), hocası Nazzâm'a (ö. 231/845) atfederek söylediği "Evrende olup-biten her şey doğasıyla hareket eder" sözü, onun doğa düşüncesini özetleyen en veciz ifadelerinden biridir. Zira Câhız, doğada Allah tarafından yaratılan her canlının bir tabiata sahip olduğunu ve ona göre hareket ettiğini, ürediğini, besinini aradığını, avlandığını, yuva edindiğini söyler. Canlılar üzerinde Allah'ın hikmetini, kudretini, azametini gösteren delilleri inceler ve onlar hakkında birçok bilgiye sahip olur. Bunun yanında "doğa bilimci" ve "etolog" (hayvan davranışlarını inceleyen zoolog) kimliğiyle canlıların yaşamsal süreçlerini inceler. Onların davranışlarının nedenleri ve psikolojileri üzerine zihin yorar. Hatta canlılar hakkında gördüğü, okuduğu, duyduğu haberleri bir dizi testten geçirerek deney ve gözleme tabi tutar. Ona kaynaklık eden bu bilgiler, Aristoteles, Galen ve Polemon gibi diğer Yunan düşünörlere, tıp-eczacılık kitaplarına, bedevilerden alınan bilgilere, maymun, fil, yılan, horoz, köpek, güvercin gibi hayvanların terbiyecilerine, yılan ve kuş avcılarına, Hristiyan, Yahudi, Sâbiî din mensuplarına, İran, Hint, Rum, Türk gibi farklı toplumlara, Kur'ân ve hadislere dayanır. Câhız, canlılar hakkındaki tüm bu bilgi birikimini, araştırmalarını ve incelemelerini başta yedi ciltlik *Kitâbü'l-Hayevân* isimli eseri olmak üzere diğer kitaplarında da kaleme alır. Bu eserde Câhız, kedi, köpek, yılan, kertenkele, köstebek, güvercin, şahin, atmaca, kartal, devekuşu, zürafa, fil, maymun, domuz, balık, bukalemun, kokarca, kirpi, kelebek, pislik böceği gibi birçok farklı canlı türü ve onların tabiatları hakkında önemli bilgiler aktarır. Onların yaşamsal süreçleri, üreme şekilleri, kurnazlıkları, yiyeceklerini arama yöntemleri, avlanma metotları, birbirleriyle olan etkileşimi gibi konular üzerinde durur. Bu yüzden Câhız'ın canlılar hakkındaki görüşleri biyoloji ve zooloji alanlarında çalışan birçok araştırmacının dikkatini çekmiş ve onda Charles Darwin'in (1809-1882) öncülüğünü yaptığı evrim düşüncesi ve evrim mekanizmalarının olduğuna dair görüşler ileri sürölmüştür. Söz gelimi Câhız'da evrim düşüncesi olduğunu ilk defa öne süren Alman bilim tarihçisi Eilhard Wiedemann (1852-1928), Arap araştırmacı İsmail Mazhar (1891-1962), Amerikalı botanikçi ve bilim tarihçisi Conway Zirkle (1895-1972), İspanyol müsteşrik Miguel Asin Palacios (1871-1944) ile Arap düşünörleri Ali Bû Mühlîm (1935-?) ve Mahfûz Azzâm (1927-2022) bu araştırmacılar arasında sayılabilir. Câhız'da evrim fikrinin tanınmasında ön plana çıkan ve araştırmalarda sıkça kendisine atıf yapılan Türk düşünörleri Mehmet Bayrakdar da zikredilen araştırmacılar arasına dahil edilebilir. Nitekim Bayrakdar'ın kaleme aldığı *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi* adlı eser Câhız'da bir evrim düşüncesi olduğuna dair iddialar barındırmakta ve bu sayede Câhız'da evrim fikrinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Araştırmacıların Câhız'ın tabiat felsefesinde evrime işaret eden ifadeler olduğuna dair iddiaları tartışmanın zeminini oluşturmuştur. Ancak onun tabiat felsefesinde evrimin gerçekten var olup olmadığı, hangi bağlamda evrimden bahsedildiği, onun tüm eserlerinde canlıların yaşamsal süreçlerine dair ifadelerin bütöncöl bir okumaya tabi tutulup tutulmadığı, evrimin doğal seçim dışındaki diğer mekanizmalarının (yapay seçim, cinsel seçim, akraba seçilimi) imkânı üzerinde net olarak durulmamıştır. Bundan dolayı bu çalışmada, Câhız'ın tabiat felsefesinde canlıların yaşamsal süreçlerine, habitatlarındaki tutumlarına, onlardaki tabiatların işlevine dair ortaya koyduğu görüşleri tüm eserleri göz önünde bulundurularak ve evrim mekanizmaları bağlamında izleri sürölmeye çalışılmıştır. Onun tabiat anlayışının kökenlerine dair Stoacı pneuma (yaşamsal ısı, soluk, nefes) yaklaşımı üzerinden bir

okumanın imkânı araştırılmıştır. Bu yaklaşım üzerine Nazzâm'a nispet edilen, yaratılışın ilk anında canlıların tabiatlarına verilen özelliklerin zaman içerisinde şartlara ve durumlara göre ortaya çıktığını öne süren kümûn (gizlenme) ve zuhûr (ortaya çıkma) teorisi inşa edilip, aralarındaki benzerlikler ve bağlantıların izdüşümleri irdelenmiştir. Câhız'a göre canlılarda bulunan birincil doğa/ortak tabiat (*et-tabî'atül-'amme*) ile ikincil doğa/ayırıcı tabiat (*et-tabî'atü'l-ğarize*) özelliklerinin pneuma yaklaşımında ortaya çıkma biçimleri üzerinde durulmuştur. Bu ortaya çıkma biçimlerinin canlıların hayatta kalma şanslarını nasıl etkilediği incelenmiştir. Tüm bu süreçlerin kümûn ve zuhûr teorisine dayalı âdetullah anlayışında nasıl tezahür ettiği ve meydana gelme şekilleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Öte yandan canlıların tabiatlarında bulunan hayatî özelliklerin; onlara doğada ne tür avantajlar sağladığı, nasıl işlevsel olduğu soruları üzerinden evrim mekanizmalarının (doğal seçim, yapay seçim, cinsel seçim, akraba seçilimi) imkânı araştırılmıştır. Zira Câhız'a göre canlılarda bulunan farklı tabiatlar onları doğada avantajlı konuma getirmekte; zekice avlanma yöntemleri ortaya koyma, düşmanlarından kaçınmak için yem olmama metotları geliştirme, hayatî organlara sahip olduklarından diğer canlılara üstünlük sağlama gibi özelliklere sahip olmalarına neden olmaktadır. Bu çalışma sonucunda, Câhız'ın canlılar arasındaki yaşam mücadelesi, çevrenin onlar üzerindeki etkisi, canlıların hayatî organlarının onların hayatta kalmalarına etkileri, üreme şekilleri, besin zinciri, canlılarda adaptasyon-modifikasyon, spontane jenerasyon ve metamorfoz gibi evrimin doğal seçim mekanizması kapsamında ele alınan konulara temas ettiği görülmüştür. Câhız'ın bahsettiği canlılar arasında yapay seçim içerisinde değerlendirilebilecek insanlarda ve hayvanlarda hadım edilmenin üremeye olan etkileri, aynı zamanda canlıların evcilleştirmelerinin üremeye katkıları ve bunun sonucunda neslin devamına olumlu ya da olumsuz yansımaları da incelenmiştir. Benzer şekilde cinsel seçim ve akraba seçilimi gibi evrimin diğer mekanizmalarının da izlerini görmek mümkün hâle gelmiştir. Ayrıca Câhız'ın ortak ata sorununa işaret eden herhangi bir görüş beyan etmediği ortaya konulmuştur. Ancak onun kümûn ve zuhûr teorisine dayalı tabiat felsefesinde ve âdetullah anlayışında ortak atanın imkânının aklen mümkün olduğu da söylenebilir. Bunun yanında Câhız, insan ve maymun arasındaki fiziki ve karakteristik benzerliklere de değinmiştir. Çalışmada birçok araştırmacı ve düşünür tarafından Câhız'da ortak ataya işaret eden görüşler olduğuna dair iddiaların da anakronik ve zorlama yorumlar olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Câhız, Tabiat Felsefesi, Pneuma, Kümûn ve Zuhûr teorisi, Evrim.

Abstract

In the 9th century (3rd century Hijrî), al-Jâhîz (d. 255/869), who lived in Basra and was one of the intellectuals of the time, attributed to his teacher al-Nazzâm (d. 231/845) the statement "Everything that happens in the universe moves according to its nature", which is one of the most succinct statements summarising his idea of nature. Al-Jâhîz says that every creature created by Allah in nature has a nature and acts, reproduces, seeks food, hunts and makes a home accordingly. He analyses the evidence of Allah's wisdom, power and majesty in living things and gains a great deal of knowledge about them. In addition, as a "naturalist" and "ethologist" (zoologist who studies animal behaviour), he studies the vital processes of living creatures. He

ponders the causes of their behaviour and their psychology. He even subjects the news he sees, reads and hears about living things to a series of tests, experiments and observations. His sources of information include other Greek thinkers such as Aristotle, Galen and Polemon, medical and pharmaceutical books, information from Bedouins, trainers of animals such as monkeys, elephants, snakes, roosters, chickens, dogs, pigeons, snake and bird hunters, Christians, Jews, Sabians, various societies such as Iranians, Indians, Greeks, Turks, Korans and Hadiths. Al-Jāhiz wrote all this knowledge, research and analysis about living creatures in his seven-volume work *Kitāb al-Hayawān* and in his other books. In this work, al-Jāhiz provides important information about many different species such as cats, dogs, snakes, lizards, moles, pigeons, hawks, falcons, eagles, ostriches, giraffes, elephants, monkeys, pigs, fish, chameleons, skunks, hedgehogs, butterflies and stink bugs and their nature. He dwells on their vital processes, reproduction, cunning, foraging methods, hunting methods and interactions with each other. For this reason, al-Jāhiz's views on living creatures attracted the attention of many researchers in the fields of biology and zoology, and the idea of evolution and evolutionary mechanisms developed by Charles Darwin (1809-1882) was put forward. The German historian of science Eilhard Wiedemann (1852-1928), the Arab researcher Ismail Mazhar (1891-1962), the American botanist and historian of science Conway Zirkle (1895-1972), the Spanish orientalist Miguel Asin Palacios (1871-1944) and the Arab thinkers Ali Bū Mulhim (1935-?) and Mahfūz Azzām (1927-2022) are among these researchers. The Turkish philosopher Mehmet Bayrakdar, who was at the forefront of the recognition of the idea of evolution in al-Jāhiz and who is often referred to in the studies, can also be included among these researchers. In fact, Bayrakdar's work entitled *The Evolutionary Theory of Creation in Islam* contains claims that there was an idea of evolution in al-Jāhiz and thus prepares the ground for the emergence of the idea of evolution in al-Jāhiz. Researchers' claims that there are expressions in al-Jāhiz's natural philosophy that point to evolution have formed the basis of the discussion. However, whether evolution really exists in his natural philosophy, in which context evolution is mentioned, whether the statements about the vital processes of living beings in all his works are subjected to a holistic reading, and the possibility of other mechanisms of evolution than natural selection (artificial selection, sexual selection, kin selection) have not been clearly emphasised. Therefore, in this study, al-Jāhiz's views on the vital processes of living things, their attitudes in their habitats and the function of their natures in his philosophy of nature in all his works are taken into consideration and traced in the context of evolutionary mechanisms. The possibility of reading the origins of his understanding of nature through the Stoic pneuma (vital heat, breath, breath) approach has been explored. The theory of kumūn (concealment) and zuhūr (emergence) attributed to al-Nazzām is constructed on this approach, which suggests that the characteristics given to the nature of living things at the first moment of creation emerge over time according to conditions and situations, and the projections of similarities and connections between them are examined. After al-Jāhiz, the ways in which the primary nature/common nature (*al-tabī'at al-'amma*) and the secondary nature/distinctive nature (*al-tabī'at al-ḡarize*) characteristics of living things are manifested in the pneuma approach have been emphasised. How these forms of emergence affect the chances of survival of living things is analysed. An attempt has been made to show how all these processes are manifested in the understanding of 'ādatullah based on the theory of cumūn and zuhūr and the ways in which they occur. On the other hand, the possibility of evolutionary mechanisms (natural selection, artificial selection,

sexual selection, kin selection) was investigated by asking what kind of advantages the vital characteristics in the nature of living things give them in nature and how they function. According to al-Jāhīz, the different natures of living beings put them in an advantageous position in nature; it causes them to have features such as clever hunting methods, developing methods of not being eaten to avoid their enemies, and gaining superiority over other living beings because they have vital organs. As a result of this study, it was found that al-Jāhīz touched upon issues such as the struggle for life among living things, the effects of the environment on them, the effects of the vital organs of living things on their survival, reproductive forms, the food chain, adaptation-modification in living things, spontaneous generation and metamorphosis, which are considered within the framework of the natural selection mechanism of evolution. Among the living things mentioned by al-Jāhīz, the effects of castration on reproduction in humans and animals, which can be considered within the framework of artificial selection, as well as the contribution of domestication of living things to reproduction and its positive or negative effects on the continuation of the generation have also been studied. It was also possible to see traces of other evolutionary mechanisms, such as sexual selection and kin selection. In addition, it has been shown that al-Jāhīz did not express any opinion pointing to the problem of common ancestry. However, it can be said that the possibility of a common ancestor is rationally possible in his philosophy of nature based on the theory of *cumūn* and *zuhūr* and his understanding of *ādatullah*. In addition, al-Jāhīz also mentioned the physical and characteristic similarities between humans and apes. This study has shown that the claims of many researchers and thinkers that there are views in al-Jāhīz that point to a common ancestor are anachronistic and forced interpretations.

Keywords: Kalām, al-Jāhīz, Natural Philosophy, Pneuma, Latency (*kūmūn*) and Emergence (*zuhūr*) theory, Evolution.